

ним славна радянська розвідка «розгромила осині гнізда фашистських шпигунів, бандитів, що об'єдналися у право-троцькістський терористичний блок».

Мляві, але від того не менш гнівні, пасажі про існуючі відхилення від освячених тоталітарним режимом норм суспільної поведінки стосувалися навіть малолітніх дітей. Дехто С. Бережної обурюється з приводу виховної роботи в школах Старобешевського району, авжеж, 6 січня «згідно зі старою, дикою традицією немало школярів 1–4 класів [...] колядували»(!)⁵⁵¹.

Не позбавлене доречності зауваження Е. Школьнікової про те, що наприкінці 30-х рр. «містечко вже не було творцем культурних цінностей, а лише споживачем. Молодь, особливо піонери й комсомольці, й частина дорослих стали активними споживачами культури, але, на загал, вони віддавали перевагу культурі не на їдиш, співали радянські пісні російською. Нова єврейська пісня не стала масовою, це впливає як зі ставлення євреїв до їдишу та нової культури на ньому, так і судячи зі спроб популяризувати її»⁵⁵², цілком придатне для характеристики відповідних трансформацій у повсякденній мовній практиці та етнокультурній поведінці всіх етнічних громад України. Масована культурна експансія Кремля наприкінці 30-х рр. перемагала рештки традиційних культурних анклавів, які були неспроможні протиставити їй достойну альтернативу. Новий тип масової культури не визрівав у надрах народної свідомості, а привносився «згори», він був вдумливо вибудований тогочасними політ- і культ-технологами. Зміст його цілком відповідав завданням тоталітарного режиму й зашлаковував голови радянських громадян ідеалами колективної відповідальності й самопожертви. Мова, якою ці постулати вживлялися в свідомість, була національною, та чи це змінювало її антигуманну сутність?

11. «Національні справи» та їхній вплив на повсякденність нацмен-громад України

31 липня 1937 р. політбюро ЦК ВКП(б) затвердило проект оперативного наказу № 00447 НКВД СРСР «Про операції щодо репресії колишніх куркулів, кримінальних елементів та інших антирадянських елементів». У наказі, який одразу набув чинності, зазначалося, що операція в Україні мала розпочатися 5 серпня й тривати чотири місяці. Всі потенційні жертви розбивалися на дві категорії: перша — після арешту й нетривалого «слідства» мала бути страчена; «ліберальніша» друга категорія передбачала «лише» ув'язнення у тюрмах або таборах на термін від восьми до десяти років⁵⁵³.

Попри те, що «Великий Терор» кінця 30-х рр. впав на радянський народ незбагненною катастрофою величезної руйнівної сили, не можна сказати, що ментально він був неготовий до такого розвитку подій. Насправді гучні «костюмовані» судові процеси з представницькими переліками засуджених з 1928 р. міцно увійшли до типового набору інформаційних орієнтирів пересічного обивателя. «Бригади добровільних помічників прокуратури» та сексотів наводили жах на робітників. Народ давно при звичався до імовірності репресій, як індивідуальних, так і масових. Статті під заголовками «Враги народа приговорены к расстрелу», «Приговор суда — приговор народа» — об'єктивно діагностували хворобливий стан масової свідомості, в якому, за незначними винятками, пере-

бували всі: від школярів до сивочолих старців. Втім, пізніше з'ясувалося, що впевнені у невідворотності та справедливості покарання стосовно «ворогів народу», потенційні жертви тоталітарного режиму виявилися нездатними адаптувати власну свідомість до можливості репресій стосовно себе та членів власних родин. А між тим в Україні не залишилося жодного національного району чи більш-менш помітного етнічного анклаву, який би оминули технологічно наперед визначені і кількісно і якісно, національні за формою превентивні удари каральних органів.

Відповідно до записки Й. Сталіна до протоколу засідання політбюро ЦК ВКП(б) від 20 липня 1937 р. (п 51/324) на теренах СРСР розпочалася «німецька операція»⁵⁵⁴. Частина заарештованих мала бути висланою за кордон, про хід арештів та кількість арештованих щоденно мали надсилати зведення до ЦК. Нарком НКВС в оперативному наказі 25 липня 1937 р. телеграфом розіслав управлінням вказівки щодо упередження шпигунської та диверсійної роботи Генерального штабу Німеччини та гестапо на теренах СРСР. На арешт усіх німецьких громадян, які мешкали в країні, відводилося п'ять діб, починаючи з 29 липня. Матеріали слідств мали відправлятися на розгляд Воєнної колегії Верховного суду чи Особливої наради при НКВС.

Завданням другої широкомасштабної операції, розбитої на операції по окремих національних напрямках, була анонсована ліквідація «шпигунсько-диверсійної бази» країн капіталістичного оточення. Колишні іноземні колонії та інші етнічні спільноти, безпосередньо чи опосередковано пов'язані з закордонням — тобто, національні меншини, як такі, перетворилися на першочерговий об'єкт репресій. Найбільш послідовно розроблюваними, і від того найбільш кривавими, в масштабах СРСР стали три лінії: польська, харбінська (харбіно-японська) та німецька.

В ніч на 30 липня 1937 р. розпочалися арешти німецьких підданих, внаслідок яких, згідно з висновками Єжова, були розкриті 19 шпигунсько-диверсійних груп на низці великих промислових підприємств. 5 серпня почалася так звана куркульська операція (наказ 00447), 15 серпня — польська операція (наказ 00485), далі — операція, спрямована проти дружин та дітей ворогів народу (00486), 20 вересня — харбінців (00593). До 31 серпня по куркульській операції були арештовані близько 150 тис. осіб, понад 30 тис. з них були розстріляні.

Активна самодіяльність працівників НКВС на місцях привела до створення віртуальної картини тотального контрреволюційного диверсійного шпигунсько-го заклоту етнічних громад. В загальних рисах вона узагальнена в оглядовій довідці по справах 1936 р.: «Практика показала, що всі ці форми ворожої роботи в дійсності не відокремлені одна від одної. А, навпаки, перетинаються найтіснішим чином. Більшість ліквідованих німецьких диверсійних резентур та організацій займалися паралельно організацією терористичної роботи, всі проводили розвідувальну роботу, а в районах, де є скільки-небудь значні групи німецького населення, водночас готували повстанські кадри. Німецькі терористи, диверсанти, шпигуни й організатори масової фашистської роботи виступають майже всюди в одній особі»⁵⁵⁵.

Під приціл чекістських операцій першими підпали стратегічно важливі регіони, де етнічні громади розміщувалися компактними групами — Україна (Донбас, Краматорськ, Запоріжжя, Дніпропетровськ, Житомир, Одеса, Харків), Москва та Ленінград, Західно-Сибірський край з дотичними районами Казахстану, Саратовська область, Азово-Чорноморський край та Крим. Не важко помітити, що ленінська теорія збройного повстання послужила ідеологічною матрицею для розробки чекістами широкомасштабної превентивної операції на постімперських просторах. Як показало майбутнє, у Києві, Харкові, Москві та Ленінграді «було встановлене» існування великих терористичних шпигунських та диверсійних організацій, у решті міст і містечок — формувалися антирадянські та повстанські справи регіонального рівня. Принцип демократичного централізму виявився в своїй найодіознішій ганебній інтерпретації. Власне, він не мав нічого спільного з реальним життям, у такий спосіб влада тоталітарного зразка реалізувала власні стереотипи мислення та утаємничені моделі уявного ворога. «Розконспіровані» осередки антирадянського спрямування з «призначеними» республіканськими центрами, міськими (селищними) філіями, колгоспними, фабричними, заводськими та управлінськими осередками були нічим іншим, як матеріалізованою матрицею, власне, кремлівської диверсійної роботи за кордоном.

Технологія фабрикивання «національних справ» відчekanювалася на українських поляках. Яким чином це відбувалося, можна прослідкувати на прикладі радянської Вінниччини. Ліміт, доведений репресивно-чекістському апарату Вінницької області, за наказом № 00447, попервах передбачав ув'язнення й покарання 4 000 осіб, з них за першою категорією — 1 000, за другою — 3 000 осіб. На догоду центру вінницькі енкаведисти взяли на себе підвищені зобов'язання. Відтак ліміти збільшилися до 6 300 осіб (за категоріями відповідно — 2 200 та 4 100 осіб). Станом на 7 листопада 1937 р. за ґрати потрапило 5 502 особи (загалом обласна «трійка» засудила 4 633 особи, з яких згідно з позасудовим рішенням розстріляли 1 592 особи). За національністю заарештовані розподілялися так: українці — 3 965 осіб (72%), поляки — 517 (9,4%), росіяни — 51 особа (0,9%), решта — євреї, німці, чехи, китайці, угорці.

Тотальні зачистки решток Вінницької полонії відбувалися відповідно до «Оперативного наказу наркома внутрішніх справ СРСР № 00485» (11 серпня 1937 р., підписаний генеральним комісаром держбезпеки М. І. Єжовим) та долученого до нього закритого листа «Про фашистсько-повстанську, шпигунську, диверсійну, пораженську й терористичну діяльність польської розвідки в СРСР» (№ 59098 від 11 серпня 1937 р.)⁵⁵⁶. Наказ зобов'язував місцеві органи держбезпеки упродовж 20 серпня — 20 листопада 1937 р. здійснити операцію щодо цілковитої ліквідації місцевих організацій «ПОВ». Арешту підлягали: «а) виявлені в процесі слідства й до цього часу не розшукані найактивніші члени ПОВ [...]; б) всі військовополонені польської армії, які залишилися в СРСР; в) перебіжчики із Польщі, незалежно від часу переходу їх в СРСР; г) політемігранти та політобміняні з Польщі; д) колишні члени ППС та інших польських антирадянських політичних партій; е) найактивніша частина місцевих антирадянських націоналістичних елементів польських районів»⁵⁵⁷.

Наказ НКВД СРСР № 00485 містив і такий пункт: «Припинити звільнення з в'язниць і таборів засуджених за ознаками польського шпигунства, у яких закінчується термін ув'язнення. Про кожного із них подати матеріал для розгляду на Особливу нараду НКВД СРСР»⁵⁵⁸. Відповідно до нього раніше засуджені поляки отримали нові терміни ув'язнення, або були позбавлені життя.

Оскільки переважна більшість представників суспільно-інтелектуальної еліти обох провідних національностей регіону була фізично знищена, депортована чи опинилася в ГУЛАГу в попередні роки, об'єктом Великого Терору 1937–1938 рр. стали пересічні обивателі: колгоспники, робітники, службовці, які у «вмілих руках» слідчих зізнавалися у фантастичних злочинах. Для прикладу можна навести «виявлений» органами НКВС у Погребищенському районі Вінницької області у листопаді 1937 р. осередок «ПОВ» з дев'яти сільських мешканців. Одним з «польських контрреволюціонерів» був Семен Андрійович Крупник, українець, колгоспник з містечка Погребище, неписьменний, хлібороб за професією. На другий день після арешту він вже підписав покайний протокол про те, що є членом польської контрреволюційної організації, за завданнями якої «проводив злочинну діяльність, спрямовану проти радянської влади, сприяв розкраданню колгоспного добра, сів пшеницю дуже рідко з тим, щоб був поганий урожай». Наріжним каменем сфабрикованої справи стало звинувачення в сепаратизмі — «відрив України від СРСР і приєднання її до фашистської Польщі». За таким звинуваченням дев'ятеро напівписьменних «сепаратистів» на підставі оперативного наказу № 00485 були страчені через місяць після арешту — 15 грудня 1937 р.⁵⁵⁹

Впродовж першої половини березня–травня наступного 1938 р. Трійка Управління НКВС по Вінницькій області розглянула «справи» 1 обласної комендатури «ПОВ», 5 міжрайонних комендатур, 11 райкомендатур, 103 «боївки». За матеріалами надуманих справ станом на 11 травня 1938 р. заарештували 877 осіб⁵⁶⁰. Оскільки величезна частка автентичних поляків була депортована з Поділля впродовж 1935–1936 рр., і це не давало можливості «розгулятися» місцевим енкаведистам, до лав «польських контрреволюціонерів» з легкістю записували подільських українців. Так, заступник начальника відділу Вінницького обласного Управління НКВС Л.Н. Ширін заявив одному з таких ув'язнених — К.Г. Кобилянському, що той поляк, й, відправляючи його до камери, вигукнув: «Йди подумай, ти, поляк!» На репліку у відповідь, що в'язень — українець, Ширін вигукнув: «Націоналіст, молися богу!»⁵⁶¹. До «пеовиків» зараховували й місцевих росіян. Колишнього інженера депо станції Жмеринка Миколу Олександровича Сиклицького (етнічного росіянина) засудили за приналежність до «ПОВ» та намір зіпсувати... музичний інструмент⁵⁶².

Тільки В. Й. Жезицьким було опрацьовано 485 групових «справ» сфальшованих чекістами Поділля впродовж Великого Терору, кожна з яких була подібна до іншої, як копія до матриці⁵⁶³. Загалом упродовж 1937–1938 рр. в Україні органами НКВД по «польській лінії» було заарештовано 56 516 осіб (з них 44 467 поляків), 39 644 особи (70%) засуджено до різних термінів ув'язнення або ж розстріляно⁵⁶⁴.

Польська операція стала своєрідним орієнтиром для всіх наступних «національних» справ. Зважаючи на масовий характер репресій, у практику був

запроваджений принципово новий характер осудження — «альбомний». Працівники НКВС, закінчивши слідство, складали довідки на кожного заарештованого і пропонували міру покарання. Довідки в свою чергу комплектували в список, завіряли, підтримуючи або, навпаки, заперечуючи пропоновані заходи, начальник УНКВС та місцевий прокурор. І лише в Москві Наркомом Внутрішніх Справ та прокурором СРСР (Єжов і Вишинський) виносилося кінцеве рішення. Приговори приводилися до виконання після повернення альбомів на місце.

Без зайвої фантазії слідчі КНВС розповсюдили методику формування справ «польської акції» на всі інші національні лінії. У вересні 1937 р. на Україні самостійно розпочалася румунська операція. Спеціальні директиви пізніше були сформульовані відповідно до латиської, грецької та афганської операцій. Розробка національних ліній здійснювалася професійно і набула синтетичного характеру: припинилася видача віз на перебування іноземців на теренах СРСР, натомість заохочувався їхній виїзд за кордон; іноземні дипломатичні представництва ізолювалися і поступово згортали свою діяльність у СРСР; пильний нагляд був встановлений не тільки за дипломатами, а й радянськими громадянами, які спілкувалися з ними, або працювали в іноземних представництвах у якості обслуговуючого персоналу, причому останні вносилися до списків неблагоннадійних й арештовувалися в першу чергу. В результаті, на середину листопада 1937 р. з семи німецьких консульств залишилося тільки два (в Києві та Новосибірську), а до травня 1938 р. — жодного. Те ж відбувалося з іншими представництвами.

Процес формування закритого суспільства вступив до завершальної стадії. Те, що для закордоння виглядало, як зведення неподоланного ідеологічно-адміністративного муру, для радянського суспільства перетворилося на спланований руйнівний погром, який стосувався не лише євреїв, а й решти етнічних громад.

Німецька операція розпочалася у вересні з України, звідти стрімко перекинувшись до Москви та Ленінграду і далі — на радянський Схід. Телеграма Єжова (3 листопада 1937 р.) до наркомів внутрішніх справ союзних республік та начальників УНКВС визначила терміни проведення національних операцій: до 10 грудня 1937 р. ставилося завдання завершити всі арешти, слідства й розглянути всі слідчі справи (!). Таких «стаханівських» темпів роботи радянські чекісти ще не знали. Зважаючи на кількість арештованих по всіх «лініях» не доводиться дивуватися кричущим порушенням процедур та калькуванню показів підозрюваних.

Не пройде й року, як газетні шпальта розмістять привітання А. Гітлера, Й. фон-Рібентропа та О. Куусінена з нагоди шістдесятиріччя Й. Сталіна, в яких, А. Гітлер писатиме буквально наступне: «Ко дню Вашего шестидесятилетия прошу Вас принять мои самые искренние поздравления. С этим я связываю свои наилучшие пожелания, желаю доброго здоровья Вам лично, а также счастливого будущего народам дружественного Советского Союза»⁵⁶⁵. Та це буде згодом, поки що репресії проти німців набирають обертів, а взаємини між СРСР та закордонням позбавлені вітальності 1939 р.

Впродовж 1937–1938 рр. лєвова частина заарештованих нїмецьких пїдданих пїсля слїдства висилалася до Нїмеччини. Радянських громадян нїмецького походження чекала страшна доля: смерть чи заслання. Не можна не погодитися з думкою Н. Охотїна та А. Рогїнського, що «національні операції, в тому чилї й нїмецька, були орієнтовані в першу чергу на чистку у сферах державного життя, безпосередньо пов'язаних з обороноздатністю країни, — у воєнних та воєнізованих структурах (армія, НКВС і т. і.), в оборонній, машинобудівній, вугільній, нафтопереробній, хїмічній промисловості, чорній та колоборовій металургії, на транспорті, в енергетиці та деяких інших галузях»⁵⁶⁶. Центральними фігурантами польської та латиської операцій спочатку стали висопоставлені чекісти і тільки згодом — широкий загал власне етнічних поляків та латишів.

Розпорядження № 233 (1 лютого 1938 р.), телеграфно розіслане Єжовим на виконання прийнятого напередодні рішення політбюро ЦК, пролонгувало строк уже розгорнутих національних операцій до 15 квітня 1938 р. Водночас ініціювалися нові «аналогічні» операції — фїнська, естонська, румунська, китайська, болгарська, македонська. (Широкомасштабні арешти в середовищі українських болгар і румун вже тривали з кінця 1937 р.). Катастрофічна нестача «підхожих» кандидатур для виконання кремлівських рознарядок спонукала чекістів до поголовних арештів вихідців з етнічних громад, на яких хоч якимсь чином можна було «навісити» справи стосовно шпигунської, диверсійної та антирадянської діяльності відповідно до перерахованих категорій.

Типовою ознакою радянського «правосуддя» стало «перевиконання» розпоряджень московських енкаведистів. Так, приміром, заступник начальника Харківського УНКВС Л. Рейхман (який виконував обов'язки нещодавно арештованого попередника) 19 серпня на додаток до «польського наказу» видав свій особистий, додавши до репресованих груп наступні: колишні розвідупровці та агенти ІНВ (іноземний відділ НКВС) по Польщі; поляки — старо-службовці цукрових заводів та інших підприємств; колишні контрабандисти та особи, осуджені в минулому по шпигунських справах та як учасники контрреволюційних націоналістичних організацій; клерикально-націоналістичний елемент; вихідці з Польщі та прикордонної смуги, на яких маються компрометуючі матеріали; відвідувачі польських консульств; особи, які мають родичів та інші зв'язки з Польщею, відносно яких є компрометуючі матеріали; агентура по поляках та інших об'єктах (поляки та Вихідці з Польщі), яка підозрюється в дезінформації або подвійності, або не виправдала себе на роботі (!)⁵⁶⁷.

Згідно з відомостями віділу віз та реєстрацій Головного управління міліції на початок 1937 р. у СРСР мешкало 98 840 іноземних пїдданих, з яких 80% становили пїддані Ірану, Греції та Китаю. Вони стали наступним об'єктом чекістських розробок і, на відміну від нїмецьких пїдданих, лєвова частка з них розстрілювалася за такими сміховинними звинуваченнями, які їхні нащадки кваліфікували так: «Бред сивой кобылы». З більш ніж трьох тисяч болгарських емігрантів був репресований кожен третій. Загинули 600 найбільш помітних болгарських комуністів. Тотальний розгром відбувся в лавах комуністів — вихідців з країн Прибалтики. Загалом за підрахунками російських дослідників за роки Великого Терору в СРСР було фізично знищено більше комуністів — вихідців з європейських країн, аніж на їхніх батьківщинах під час нацистської

окупації. Повністю була знищена секція корейських комуністів, практично цілковито — секції компартії Ірану (на чолі з розстріляним лідером Султан-Заде) та Мексики (Гомес). Врешті іноземне походження й для пересічного радянського обивателя перетворилося на перепустку до радянських спецтаборів.

З весни 1938 р. розробка «національних ліній» стає основним напрямком масових репресій. З серпня 1938 р. оформляти справи в «альбомному порядку» було заборонено. На той час центральний апарат НКВС СРСР був завалений нерозгляненими справами на 126 тисяч осіб. Відповідно до постанови політбюро від 15 вересня 1938 р. (та спеціального наказу НКВС 00606) терміном на 2 місяці спеціально для їхнього розгляду були створені «особливі трійки». До них входили начальник УНКВС, перший секретар обкому та обласний прокурор. Розгляду спеціальними трійками підлягали особисті справи осіб, арештованих до 1 серпня 1938 р. (за винятком іноземних підданих). З цього часу терор потроху вщухає, набираючи більш поміркованих форм: розстрільні вироки в процентному відношенні суттєво зменшуються, низка арештантів виходять на волю за «відсутністю складу злочину». 17 листопада 1938 р. всі «масові операції» були завершені відповідно до рішення політбюро від 16 листопада 1938 р. та постанови РНК СРСР й ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 р. По всіх національних лініях засудили 335 513 осіб, з них 73,66% розстріляли (!)⁵⁶⁸.

«Безумовно, масові репресії 1937–1938 рр. були те лише безпрецедентно масштабними, але й безпрецедентно жорстокими. Проте в них була своя логіка, своя структура і свої правила, які, незважаючи на множинні порушення, забезпечували доволі високий рівень керованості репресивним процесом»⁵⁶⁹. Додамо лишень, що вони забезпечували також високий рівень керованості процесами соціально-економічного розвитку та відтворення суспільства в жорстко визначених тоталітарних рамках. Суспільство в режимі стисненої пружини здійснило модернізаційний ривок, власне, саме завдяки єзуїтським методам оптимізації державного керування суспільством. Втрати часу та ресурсів внаслідок можливих дискусій навколо проблем державного курсу були зведені нанівець, однак, майбутнє показало, що штучне пришвидшення природних процесів «ментального визрівання» суспільства методами терору та банального «промивання мізків» все ж приречене на поразку. Ефект реставрації множинності пластів суспільного мислення й формування алгоритмів прийнятного майбутнього лише пролонгувався, матеріалізувавшись в епоху «перестройки».

Водночас не будемо применшувати досягнення тоталітарної пропагандистської машини в опануванні масовою свідомістю широких верств населення Радянської України. Слід визнати, що традиційність етнічних громад з притаманною їм солідаризацією навколо питань громадської ваги, відіграла на руку більшовицькій пропагандистській машині. Почавши з окремих процесів кінця 20-х — початку 30-х рр., держава трансформувала власну доктрину відповідно до трагедії голодомору та масових депортацій, і використавши останні з метою зміцнення власного іміджу, підійшла до епохи Великого Терору з гаслами, які в масовій свідомості тиражували ідеї виправданості й справедливості репресій, зокрема й за національною ознакою. Власне, ідея чергового революційного Термідору була не новою, втім більшовики, використовуючи на загал низький рівень суспільної свідомості, скористалися з її потенціалу з найвищим КПД.

Цим і пояснювався небачений розгул репресій на тлі відсутності відкритого протестного руху.

Про те, яким чином етнічні громади реагували на терор, залишив спогади І. Стріонов. Його нехитрі нотатки багато прояснюють у ставленні пересічних грецьких колгоспників до обставин часу. Переживши страшний голодомор і врешті мало-мальськи оклигавши, грецьке село навесні 1937 р. плекало надію на нормальне сите життя. «Техніка була цілком підготовлена до весняної сівби 1937 р. МТС поповнилася новою технікою — тракторами і причіпним інвентарем. Весняна сівба була проведена успішно — якісно і в короткі строки, перспективи на врожай були хороші. Ніхто не думав, що може статися те, що відбулося потім, у 1937 р.»⁵⁷⁰.

Потрясіння 1937–1938 рр. стали логічним продовженням методики упокорення суспільства методами фізичного й психологічного садизму. Саме в той момент, коли гасло: «Жити стало краще, жити стало веселіше!», здавалося, стало органічною складовою світогляду громад, вони втрапили в нову м'ясорубку. Не меншою мірою виявилися розгубленими місцеві керівники, які отримали рознарядки на арешти «ворогів народу». Начальник НКВС Володарського району по-товариськи жалівся І. Стріонову: «Що робити? Якщо не саджати, мене самого посадять, а безневинних людей саджати як ворогів я не зможу»⁵⁷¹. Зрозуміло, що порада парторга виконувати рознарядку за рахунок бандитів, грабіжників, аферистів, кваліфікованих як ворогів народу, довго спрацьовувати не могла з суто технічних проблем: рознарядки значно перевищували кількість потенційних бандитів-грабіжників-аферистів. «Калькуляція» терору в цілком лояльних до влади грецьких селах вражає, як і вражає співвідношення розстріляних та засуджених до ув'язнення. В згадуваному Володарському районі до розстрілу приречені 174 греки, ув'язнення — 2 (!), Велико-Янисольському — 679 та 45 (!), Волноваському — 175 та 16 (!), Маріупольському — 899 та 21 (!), Старо-Бешевському — 623 та 31 (!), Старо-Каранському — 460 та 19 (!), Старо-Керменчицькому — 246 та 11 (!), на решті території УРСР разом з іноземними підданими 3 470 греків розстріляні, 158 засуджені до різних строків ув'язнення⁵⁷².

Неймовірної сили катастрофа вкотре була використана владою для режисерування широкомасштабного політичного шоу: країна існувала в єдиному інформаційному полі — на місцях нищили спецбригади в пошуках ворогів народу (вони перевіряли характеристики арештованих), преса з номеру в номер публікувала списки викритих ворогів, серед останніх — добре відомі прізвища колишніх «любимих вождів» народу. Народ мовчки читав і мовчки працював. Мовчали й місцеві керівники, які перебували під «ковпаком» спецслужб і чекали на свою чергу. Стан тотального стеження, бойкоту засуджених, заарештованих та їхніх родин, мовчазного жаху глибоко в'ївся в свідомість етнічних громад задовго до Великого Терору, однак масштаби трагедії 1937–1938 рр. були несумісними з можливостями пересічного обивателя стосовно їхнього осмислення. Сторож володарської МТМ, прочитавши в газеті про розстріл Тухачевського, Уборевича, Якіра та інших, запитав парторга: «Що ж ще було потрібно цим людям (маючи на увазі розстріляних полководців)? Адже вони мали можливість жити однією халвою?» Не піддаючи сумніву винуватість

партійної, управлінської та військової еліти, селяни, тим не менше, намагалися захистити від спецбригад місцевих керівників, які «їх хлібом нагодували й багате життя створили».

В епоху «чорних воронків» громади існували в режимі щоденної готовності до катастрофи. Так само, як японці живуть з заготовленим пакунком на випадок землетрусу, всі більш-менш помітні фігури етнічних громад жили, маючи під ліжком чи у шафі пакунок на випадок арешту. З часом арешти стали звичними й для цілком пересічних громадян: починаючи від сторожів та посудомийок, завершуючи рахівниками та конюхами. Процедура чисток, власне, була універсальною і мало відрізнялася на теренах СРСР. Уночі приїздив «чорний ворон», до помешкання вривалися енкаведистів, пред'являли постанову прокурора про арешт, вчиняли обшук і забирали до тюрми. Арештованих у національних районах звозили до міст чи обласних центрів, де й відбувалося «слідство». Скажімо, стосовно «греків-контрреволюціонерів» воно проводилося в приміщенні маріупольської обласної партійної школи: в кожній кімнаті сидів слідчий із задалегідь підготовленими протоколами про приналежність до шпигунських мереж, за відмову підписати «зізнання» тут же били до безтямності, тих, хто зізнався відправляли до м. Сталіно на суд Тройки, яка в довільному порядку позбавляла людей права на життя та свободу. Якщо хтось мав сміливість відмовитися від попередніх зізнань, у 1937 р. його відправляли назад у Маріуполь на дослідження, «а там кати убивали його»⁵⁷³.

У надзвичайно складні обставини відразу ж потрапляли й родини заарештованих, для яких і декілька місяців слідства і час після винесення вироку перетворювалися на пекло. Слідчі органи були завалені листами підслідних та їхніх родин, які закликали до людяності та партійної совісті прокурорів та наркомів НКВС, живописуючи непересічні катастрофи пересічних обивателів:

«Прокурору Союза ССР
тов. Вышинскому
от гражданки Дивиджиевой⁵⁷⁴
Ольги Филипповны
проживающей в гор. Киеве,
Красноармейская д. № 15, кв. 50.

Заявление

4 марта с. г. по поручению областного отделения НКВД гор. Киева арестовали моего **бывшего** мужа Дивиджиева А.И. Одновременно с арестом были описаны вещи⁵⁷⁵. С тех пор прошло 6½ месяцев. Последнее время я несколько раз пыталась выяснить в органах НКВД и прокуратуры положение с делом Дивиджиева. Я из рабочей семьи, и поэтому меня волнует вопрос, кем же был мой муж? Был он причастен к шайке троцкистско-бухаринских негодяев? Или же его преступление не вилоко [так у документі — Л.Я.] [...] Или же он невиновен? Или же он изменник нашей пролетарской родине. В первом и последнем случаях я бы, гада, проклала. В прочих, возможно бы, простила. При обращении в органы НКВД и прокуратуры последние вот уже 3 месяца ищут дело Дивиджиева и не могут найти.

Я работаю. У меня есть маленькая 2-летняя больная девочка. Вещи описаны. Учреждение (Укрлеспромсоюз), которое дало моему бывшему мужу квартиру

взамен сданной мною в горсовет в Харькове квартиры, непрерывно требует выселения на улицу меня и ребенка (больного к тому же), буквально терроризирует. Я нервничаю, ребенок тоже.

Я обращаюсь с убедительной просьбой и прошу вмешательства вашего с тем, что оказать возможную помощь в разрешении изложенных в настоящем заявлении интересующих меня вопросов. Документ (справка Горсовета гор. Харькова о сдаче жилплощади мною имеется) [...]

Р.С. Если виноват Дивиджиев, то почему могут выбросить на улицу меня и тем более больного малолетнего ребенка. Квартира, которую я отдала в Харькове горсовету, была моя, в которой я проживала до замужества со старухой-матерью.

На фабрикування справи колишнього секретаря ЦКНМ Зінаїди Іоффе⁵⁷⁶ вистачило десять днів. Справу № 93969 за ст. 54-12 УК УССР розпочали напередодні Нового року — 30 грудня 1937 р. Уповноважений 4 відділу КОУ НКВС УРСР Уралов, розглянувши матеріал про злочинну діяльність гр. Іоффе Зінаїди Борисівни, яка мешкала за адресою: Київ, 25 Октября № 24, кв.19, яка полягала в тім, що вона була дружиною Ткаченка Бориса Даниловича, засудженого Воєнною колегією Верховного Суду СРСР, як активного учасника антирадянської націоналістичної терористичної організації, подав заяву на арешт матері двох дітей⁵⁷⁸.

Чоловік Ткаченко Борис Данилович — старший літературний консультант Партвидаву ЦК КП(б)У та старший науковий співробітник Науково-дослідного інституту мовознавства при АН УРСР м. Києва був заарештований місяцем раніше — 30 листопада 1937 р.

Заарештована була перепроведжена до Київської тюрми. Самі вдома лишилися дочки: Іоффе Мая Дмитрівна 14 років та Маркіш Гольда Перцовна 8 років. Вперше була допитана лише 5 січня, втім, допит нічого не важив у формуванні звинувачення.

Анкета арештованого відображала біографію пересічного радянського службовця зі складною долею. Зінаїда Борисівна народилася 28 вересня 1901 р. в с. Гуляйполе Дніпропетровської області. Махновські погроми вигнали велику родину єврейських колоністів з рідної домівки. З часом старі батьки осіли в Харкові, де перейшли на утримання старшої дочки, а діти, скориставшись перевагами, що надала їм політика коренізації, розлетілися країною, всі вступивши до вишів: сестра Анна Шнітман скінчила Мелітопольський педінститут, брат Петро Шнітман — Московську Промакадемію, студентом московського вишу був також брат Ісаак, інший — Семен Ісаєвич навіть — аспірантом⁵⁷⁹.

Пройшовши непростий шлях від дочки єврейського селянина-бідняка, отримавши вищу освіту і набувши кваліфікацію літературного працівника-перекладача, Зінаїда, здавалося, знайшла своє місце в житті. На початку 30-х рр. вона закінчила аспірантуру Науково-дослідного Інституту мовознавства при ВУАН (Харківську філію), де, до речі, й познайомилася зі своїм останнім чоловіком — Б.Д. Ткаченком⁵⁸⁰. До 1 листопада 1937 р. працювала перекладачем літредактора Партвидаву ЦК КП(б)У.

На єдиному допиті 5 січня 1938 р. винною себе не визнала. Втім, це не завадило слідчому об'явити про завершення слідства.

Особливою Нарадою при Народному Комісарові Внутрішніх Справ СРСР від 5 лютого 1938 р. вона, як член родини зрадника батьківщини була засуджена до утримання у виправно-трудовах таборах строком на п'ять років, починаючи з 31 грудня 1937 р. Короткий припис «Дело сдать в архив» [справа нараховувала неповних 13 сторінок — Л.Я.] перекреслила майбутнє тридцяти-семирічної матері двох дочок.

Заява до Верховної прокуратури СРСР учительки середньої школи № 30 м. Каменська-Уральського Свердловской області, датована 1 червня 1955 р., свідчила про те, що п'ятирічне ув'язнення переросло в майже двадцятирічне заслання. Позбавлена можливості спілкуватися з дітьми і не маючи відомостей про чоловіка, відбувала покарання в Темніковському ВТТ, далі — в Потьмі, Сегенслазі и, нарешті, в Карагандинському ВТТ, як член родини зрадника батьківщини. Після звільнення, з 1 січня 1943р. працювала в Карагандинському радгоспі по вільному найму учителькою до 1946 р. Тяжко хворіла до 1948 р. Перебравшись до Києва, працювала вчителькою Ірпінської обласної лісної школи, проте в 1949 р. відсутність житла змусила її переїхати до м. Каменськ-Уральський.

Прохання змученої хворобами 54-річної жінки були скромними: «Снять с меня судимость, вернуть мне доброе имя, с честью носимое мною имя гражданки СССР, помочь мне получить пенсию, т. к. я потеряла документы о трудовом стаже в связи с своим арестом и заключением и ныне, имея 54 года, больна кардиосклерозом 2 степени и стенокардией, в значительной степени потеряла трудоспособность. А главное, снимите с меня незаслуженное каиново клеймо»⁵⁸¹.

Ініційована, відповідно до заяви повторна перевірка справи, з'ясувала, що чоловік Зінаїди Борисівни був розстріляний за звинуваченням у причетності до антирадянської української націоналістичної організації⁵⁸². Що ж до неї самої, то 23 липня 1956 р. вона отримала повідомлення про реабілітацію і закриття справи за відсутністю складу злочину⁵⁸³. Чи стала вона від того щасливішою?

По словам знайомого І. Стріонова О.П. Юр'єва, засудженого в розпал «грецької операції», більшість «палачей, безжалостно избивавших арестованных, было еврейской национальности»⁵⁸⁴. Тема «єврейського сліду» в голодоморі 1932–1933 рр. та під час Великого Терору жваво обговорювалася обивателями. Вона вочевидь дисонувала з гаслами пролетарського інтернаціоналізму і діагностувала загострення давніх хвороб суспільства.

Залишаючи поза увагою роль вихідців з єврейської громади в чекістських структурах та розробці «національних операцій» (вони є предметом окремого ґрунтовного дослідження), зазначимо, що окремої «єврейської операції» під час Великого Терору не проводилося. Це, тим не менше, що євреї в цей час не репресувалися. Просто, виходячи з несприятливої зовнішньополітичної ситуації, Кремль далекоглядно уникав постановки «єврейського питання» рубя. Євреї не рідше за інших нацменів заарештовувалися й засуджувалися до арештів, але проходили вони не за «єврейськими», а за партійними (бундівці, сіоністи, троцькісти, меншовики тощо) чи іншими «національними» справами.

Таким чином, зокрема репресували колишнього голову відділу національних меншин при ЦВК УРСР — Давида Маца. Під час арешту (9 квітня

1938 р.) здійснюється обшук на квартирі, під час якого в якості доказів виймаються: партбілет, паспорт, профспілковий білет, воєнний білет, пропуск до взуттєво-механічного технікуму, 6 посвідчень, заяви до партійних органів та редакцій газет (21 аркуш), листування (19 аркушів), 2 блокноти, 3 фотографії, рецензії, рукописи та замітки.

Все, що вдалося вибити з Маца впродовж декількох місяців знущань в Київській тюрмі, занотовано на 42-х сторінках допиту від 21 серпня 1938 р. В ньому підсумовані 34 роки життєвого шляху бранця від його вступу до партії сіоністів-соціалістів до дня арешту. Власне, до неї потрапило все те, що давало підстави зліпити справу бундівського українського підпілля та ув'язати її з аналогічною справою московських колег-енкаведистів. Мац підписався під тим, що в 1931–1932 рр. через Мережина передав для польської розвідки секретні відомості про стан єврейських районів України, поширення малярії в Одеській та Дніпропетровській областях. До складу «Українського ЦК Бунду» були приписані Мац, Лібенберг, Левітан, Хуберман, Сударський, а іноземними шпигунами призначені Левітан, Кіпер, Лібенберг, Каттель, Нікольський, Каганов, Шпрех. Розширенню «вбивчої сили» справи бундівського підпілля мала слугувати само-обмова Маца в зв'язку з віртуальними меншовицьким (Семковський) та троцькістським (Коцюбинський, Кіллерог) підпіллям. Разом вони, за версією чекістів, створювали по Україні терористичні групи та займалися шкідництвом, зокрема, «переселенські колгоспи будували в таких місцях, де не було води, селища будували дрібними на 30–50 дворів, що заважало забезпеченню їх сільськогосподарськими машинами»⁵⁸⁵.

Покази Маца, власне, мали одне призначення — «підкріпити» аналогічні покази річної давнини Лейби Абрама — колишнього секретаря Калініндорфського райкому ВКП(б) Миколаївської області. На показах колишнього кустаря-чоботаря з початковою освітою, підписаних ним 24 серпня 1937 р., базувалася справа бундівського підпілля в СРСР. Згідно зі справою Абрама бундівське підпілля мало союзний — московський центр, який складався з Вайнштейна, Литвакова, Фрумкіної, Чемеринського, Мережина. До складу українського бундівського центру входили Альтшулер (син рабина), І. Сударський, Литваков, згодом Мац і Кіпер. До білоруського центру були віднесені Абрам, Ошерович, Мар'ясін. Підпілля мало налагоджені зв'язки з Американською Єврейською соціалістичною партією. Діяльність прикривали секретар ЦК КП(б)У Панас Любченко, а також завідувач нацменвідділу Київського ГВК (він же редактор г. «Дер Штерн») С. Гулько. Серед ярих націоналістів були названі також І. Сударський та нацменпрацівники Наркомпросу Д. Мац, Літваков, група пролетарських єврейських письменників «Бой» (Б. Фельдман, Н. Лур'є, Вінер).

23 вересня 1939 р. на черговому допиті Мац несамовито тримався, заперечуючи всі звинувачення слідчого, втім це не вплинуло на його подальшу долю. Днем раніше його та подільників оглянув лікар і виніс висновок, по якому було видно, що їх вже готують у далеку путь. Стосовно Маца відзначено, що 53-річний в'язень слідувати по етапу може, так само спроможним подолати етап був визнаний 49-річний Абрам Л.М., який мав бронхіальну астму. Стосовно 43-річного Меламеда Б.М., хворого на екзему легенів та міокардичну аритмію, зазначалося, що він може використовуватися на легкій роботі⁵⁸⁶.

Євреєм за національністю був також репресований двома роками раніше колишній член ЦКНМ — Липман Зельманович Урбах. Він пропрацював у ЦКНМ зовсім недовго — не цілком відповідали установі поривчастий темперамент Урбаха і невисокий рівень його освіченості (на той час мав лише початкову освіту). Народжений у польському місті Лодзь, він мав доволі поширену серед євреїв-городян професію — ткач. Заарештований 5 жовтня 1937 р. одним із перших у епоху розробки методологічних засад майбутніх «національних операцій». На той час він вже був звільнений з керівних посад, виключений в 1936 р. з партії і повернувся до своєї основної професії — працював ткачем артілі Промткач. Разом з 39-річною дружиною Ольгою та чотирнадцятирічною донькою займав невелику кімнату в українській столиці за адресою вул. Червоноармійська 117, кв. 3⁵⁸⁷.

Стрімке падіння колишнього функціонера промкооперації розпочалося під час розгортання анти-троцькістської істерії. Втім, активна участь у викритті й очищенні Облпрофради від класово-ворожих елементів відстрокувала крах його кар'єри. 10 квітня 1936 р. Київський міський комітет та Сталінський РПК, зважаючи на клопотання парторганізації Облпрофради, — оголошену раніше т. Урбаху сувору догану за «гніле ліберальне ставлення до троцькістів» — зняли⁵⁸⁸.

На диво, дії Київського міського комітету партії не знайшли підтримки в парторганізації Облпрофради, яка на своєму засіданні 27 вересня 1936 г. розглянула справу Урбаха і звинуватила останнього в протегуванні троцькістів та класово-ворожих елементів на відповідальні посади, у прийнятті антипартійної резолюції III-го пленуму Вукопромради (25–28 грудня 1934 г.), недостатньому реагуванні на випадки розкрадань та економічних злочинів по Горнобудсоюзу, недбалому ставленні до обов'язків депутата міськради. Занесені до протоколу зборів висновки не залишали майбутнього особі, якої вони стосувалися: «... Поданные материалы характеризуют Урбаха до вступления в партию как ярого меньшевика, штрейкбрехера»⁵⁸⁹.

Прошло менше року, як справа Урбаха стала предметом докладного розгляду Молотовського РПК м. Києва. Останній на своєму засіданні 20 липня 1937 р. пригадав Урбаху 15-річний стаж у «меншовицькій партії «Бунд», штрейкбрехерство під час страйку на фабриці «Великодержавінська мануфактура», підбурювання робітників до страйку на фабриці ім. Кутузова м. Харкова (1924 р.). Важливим пунктом звинувачень була кадрова політика, внаслідок якої до системи промкооперації потрапили так звані контрреволюціонери й троцькісти Зельдін, Сінаєв, Шпигель, Шварцбург, Спічка та ін.

Виписка з протоколу партійних зборів за підписом секретаря РПК Воїна, засвідчила виключення з лав партії, членом якої він був з 1920 р., і пропонувала МПК та обкому КП(б)У зняти Урбаха з керівної роботи⁵⁹⁰.

Арешт фактично став логічним кінцем радянської кар'єри єврея-кустаря-управлінця. Після одинадцяти днів очікування Урбах впродовж 16 жовтня був двічі допитаний. Перший протокол допиту мав усього 4 сторінки. В ньому винним себе Урбах не визнав, розповів, що був переведений до Києва за особистого сприяння Радкова. Крім того, йому прийшлося розповідати про свою численну рідню за кордоном, яка на той час мешкала в Німеччині⁵⁹¹. Інший

протокол від того ж таки 16 жовтня 1937 р. обіймав 22 сторінки тексту, і робив зрозумілішими мотиви арешту Урбаха. Йшлося, власне, про «відпрацювання» справи вагомих радянських функціонерів Радкова та Ільїна⁵⁹².

Протокол допиту від 23 жовтня 1937 р. вмістився на 1 сторінці⁵⁹³. 3 листопада 1937 р. Урбах підписав вагомий (12 стор.) протокол допиту, на якому визнав, що був учасником контрреволюційної троцькістської організації, до якої був завербований в червні 1936 р. секретарем Київського Обкому КП(б)У — Ільїним, останнього, між іншим, знав ще з 1927 р.

Як це не смішно, конкретна контрреволюційна діяльність цих «троцькістів» полягала в наступному: Глезер — зменшив випуск цегли-сирцю, збільшивши час випалювання, внаслідок чого була зірвана програма випуску будматеріалів. Рабінович — зменшив випуск шкури з Васильківського шкур-заводу — чим, врешті призупинив розбудову мережі ремонтних майстерень на селі і викликав незадоволення селян⁵⁹⁴. Сміховинні звинувачення свідчили про формальний характер справи Урбаха, який найменшою мірою був опонентом існуючої влади, скоріше, типовим представником радянської номенклатури: разом з дружиною (панчішницею-репрезирівницею київської артіль «Трикотажник») й дочкою займав невелику кімнату в комунальній квартирі у центрі міста. Мешкали, ніби пліч-о-пліч з іншими робітниками й службовцями промкооперації, втім побут і зовнішній вигляд їх суттєво відрізнявся. Пізніше, коли слідчий відпрацьовував майнову справу Урбаха, двірник та сусіди Урбахів показували, що вдягалися ті багато й елегантно. Декілька пальт хазяїв (огрядного 54 розміру) та набір шкури на пошиття пальто свідчили про хазяйновитість та доступ до благ радянсько-партійної номенклатури. Насправді вражала не лише величезна, як для людини з неповною середньою освітою, бібліотека [до неї входило більше 300 томів повних зібрань класиків марксизму-ленінізму і російських письменників — Л.Я.], але й неймовірна кількість предметів вжитку, що разом з трьома мешканцями були втиснені до невеликої кімнати⁵⁹⁵. Все це завидне добро було звалене після арешту до купи й пізніше вивезене в невідомому напрямку, отож справа, вочевидь набула тривіального мародерського присмаку: нова підростаюча радянська номенклатура вивільняла для себе життєвий простір за рахунок усунення попередників.

22 грудня 1937 р. обвинувальний висновок по слідчій справі Урбаха Литмана Зельмановича (№ 4980) проголосив, що він підлягає суду Воєнної Колегії Верховного Суду СРСР в порядку закону від 1 грудня 1934 р.⁵⁹⁶ 25 грудня 1937 р. відбулося закрите судове засідання виїзної сесії Воєнної колегії верховного суду СРСР, яке приговорило Урбаха до розстрілу з конфіскацією всього особистого майна. Відповідно до постанови ЦВК СРСР від 1 липня 1934 р. вирок не міг опротестовуватися і повинен був виконаний невідкладно. Урбаха розстріляли в Києві наступного дня — 26 грудня 1937 р.⁵⁹⁷

Особлива нарада осудила й дружину Урбаха — Ольгу до позбавлення волі строком на 8 років. Звільнилася вона в 1943 р. з табору Інтинстрой у Кожві (Комі АРСР)⁵⁹⁸. 8 лютого 1958 г. Верховний суд ССРСР, переглянувши справу Урбаха, скасував вирок 1937 р., справу припинив за відсутністю складу злочину⁵⁹⁹. 17 лютого 1958 г. Воєнна колегія Верховного Суду СРСР винесла рішення про посмертну реабілітацію Л.З. Урбаха. Тоді ж його дружина виборола

у держави компенсацію майнових втрат родини — непересічну для свого часу — вона склала 10 224.50 руб. Та це був виняток. Привілеї, навіть колишнього представника номенклатури, відіграли на користь його близьких. Щодо решти, максимум, на що могли сподіватися родини незаконно страчених бранців більшовицького терору — заробітна плата за два робочі місяці у зв'язку з реабілітацією посмертно.

Типовим представником «болгарського націоналістичного підпілля» на Україні став колишній член ЦКНМ — Серафім Міцев. Спеціальність він мав нетривіальну: науковий музейний співробітник, юрист. Колишній нацмен/працівник мав велику родину: дружина Катерина Іванівна (38 років) — домогосподарка, сини Микола (25 років), Юрко (10 років), Анатолій та Сергій (2 роки) й мешкав разом із нею в «мальовничому» куточку Харкова на вулиці з промовистою назвою «Барачний провулок» (б. 8, кв. 112).

Заарештований 11 лютого 1938 р., він вже 12 лютого 1938 р. пише заяву на ім'я начальника 9 обласного управління НКВС про «... бажання чистосердно заявити [...] про скоєні [...] контрреволюційні націоналістичні злочини»⁶⁰⁰. Особисті показання Серафіма Івановича набули певної інтерпретації в майже 20-сторінковому протоколі допиту від 20 лютого 1938 р. На ньому він визнав себе учасником (з 1925 р.) підпільного центру бойової націоналістичної організації, створеної згідно з директивами фашистської партії Цанкова проти СРСР та Комінтерна. Хоча організація мала антикомінтернівське спрямування, її очолювали представники болгарської секції Комінтерну Сапунов та Гавриїл Генов. До складу підпільного Центру слідчі внесли: Колева (зам. редактора г. «Колективіст»), Степана Дем'яновича Іджилова (інспектора НКП УРСР, члена бюро болгарської секції ЦК КП(б)У), Степана Планінського (редактора г. «Колективіст», члена бюро болгарської секції ЦК КП(б)У), Дівіджієва (члена ЦКНМ при ВУЦВК, редактора г. «Колективіст»).

Особливою знахідкою слідчих НКВС стало фабрикування віртуального образу розгалуженої підпільно-диверсійної мережі в Україні, створюваної за національною ознакою. В показах Міцева не випадково фігурували на той час вже арештовані і навіть розстріляні колишні співробітники ЦКНМ, яких звинуватили в створенні під прикриттям Харківського балканського клубу так званого паритетного бюро, до складу якого заподатливі слідчі «ввели» представників всіх «націоналістичних підпільних організацій національних меншин», зокрема від грецької — С. Ялі. Постановою Особливої трійки УНКВС по Харківській області від 28 жовтня 1938 р. Міцев був засуджений до ВМН. Разом з ним під той же вирок підпали його син Микола — студент Державного університету (арештований 26 лютого 1938 р.), 10 болгар, арештованих в лютому–березні 1938 р. [публіка була доволі пістрявою: від городника до літератора — Л.Я.], а також українець — Іван Миколайович Шаховець 1902 р. н. — «учасник націоналістичної української контрреволюційної організації в Харкові»⁶⁰¹. Батько був розстріляний як «учасник та керівник контрреволюційної націоналістичної організації», син — лише як учасник.

Побіжний перелік декількох випадкових фігурантів «національних операцій» залишає поза увагою читача безкінечно довгий список сотень тисяч безневинних жертв сталінської технології стерилізації свідомості радянського оби-

вателя, упокорення суспільства тоталітарною державою. Попри розмаїтість імен і прізвиськ, неспівставність розміру справ (одні містять постанову про арешт і довідку про розстріл, інші — мають декілька томів) вони на загал неймовірно одноманітні, неписьменні, шаблонні в слідчих схемах та висловах, за допомогою яких останні вибудовуються. В пожовтілих палітурках — відлуння однієї на всіх, цілковито інтернаціональної, долі й одного кінця. Щоправда, очі розстріляних вухастих шістнадцятирічних фезеушників та скинутих з п'єдесталів колишніх «любимців народу» викликають різі емоції.

ВИСНОВКИ

Здійснення політики коренізації щодо етнічних меншин в Україні в 20–30-і рр. було виправданим з політичної й суспільно-економічної точок зору, адже вона ставала основою не лише гармонізації міжетнічних взаємин, що були загострені в роки громадянської війни, а й виходу країни зі стану глибокої соціально-економічної й політичної кризи початку 20-х рр. Проте з перших кроків політика коренізації, крім багатьох практичних, мала значні теоретичні хиби. Сутність їх визначалася надмірною й невиправданою уніфікацією загальносоюзної політики коренізації, що знайшло свій вияв в ототожненні методів здійснення коренізації щодо всіх етнічних складових країни: націй, народностей, етнічних і етнографічних груп. Більше того, політика коренізації обмежилася національно-мовним аспектом при одночасному ігноруванні, а з кінця 20-х рр. навіть неприхованій боротьбі проти ще двох важливих складових кожної національної культури: етнічного менталітету й побуту. Що ж до четвертого значного компоненту — духовної культури, то її існування припускалося лише «соціалістичної за змістом, національної за формою». Отже, в результаті лишався специфічний і дещо кострубатий «недобиток» від того, чим взагалі є національно-культурне життя, з чітко окресленими рамками духовного розвитку, без національного побуту, без жодних натяків на національну свідомість. І таким чином навмисно чи ні формально здійснювана політика коренізації рано чи пізно неминуче мала потрапити в річище фактичної денаціоналізації, тим більше, що асиміляційні процеси в середовищі етнічних меншин України вже до революції набрали суттєвих масштабів.

Уряд країни, перебуваючи в полоні класових формул щодо сутності й завдань політики коренізації, не висловлював свого погляду на явище асиміляції як такої, хоча було очевидним, що низка етнічних громад України стояла на межі зникнення. Таке ставлення до проблеми зберігалось аж до згортання коренізації наприкінці 30-х рр. Складається враження, ніби фундатори політики гадали, що досить оголосити рівноправність народів і почати заохочувати поширення сфери використання національних мов та запровадження їх в освітню справу, як проблема асиміляції зникне сама по собі. Між тим причини її знаходяться значно глибше: у сфері суспільного виробництва й домінуючого світогляду. А радянське суспільство в 30-і роки, незважаючи на здійснення політики коренізації, об'єктивно було генератором асиміляційних процесів. Колективізація й викликані нею репресії щодо значної частини селянства етнічних меншин знищили віковий уклад життя німців, болгар, греків, чехів України;